

A genti határozat és az általános tolerancia-elvek megrögzítése

Az örökös tartományok protestantizmusa. – Az osztrák-cseh kancellária 1781. június 1.-i javaslatai. A Waldhuber-ügy. – A genti határozat. – A magyar kancellária ellenfelterjesztése lassan készül. – Az osztrák-cseh kancellária tiltakozása. – Egy névtelen gondolatai. – Az irat szerzőségének kérdése. – Az államtanács állásfoglalása. – A szept. 13.-i rezolúció megrögzíti a tolerancia-politika általános elveit.

1781 május 22-én aláírt rezolúciójával József az államélet és közigazgatás vezetői előtt kétségtelenné tette, hogy milyen irányban akar haladni. De csak előttük. A szélesebb rétegek ugyanis ekkor még nem értesülhettek a döntésről, mivel az egyedül a kancellária munkáját volt hivatott irányítani.

A határozat azonban nemcsak magyar vonatkozásban volt József valláspolitikájának első kifejezése, hanem a monarchia egész területén, mivel a Lajtán túli protestánsok sorával korábban nem foglalkozott az államtanács, arra alkalma sem adódott. Ez a tény egyáltalán nem volt lényegtelen a jövő fejleményeinek szempontjából. Sokkal határozottabb körvonalakat nyert ugyanis József politikája azzal, hogy az államtanács annak elveit a magyar viszonyok szemmel tartásával dolgozta ki. Mert amíg nálunk a protestánsok törvényekre és békekötésekre hivatkoztak, kétségtelen jogokkal rendelkeztek és azok elismerését kívánhatták, addig mindegy az osztrák tartományok nem utalhattak, arról nem is szólva, hogy a számbeli fölény is nagyobb súlyt adott Magyarországon a protestantizmusnak – láttuk, Gebler mindig a nemzet feléről beszélt – mint odaát. Azt hisszük, hogy az örökös tartományok protestánsai jobban jártak azzal, hogy a magya-

rok fellépésének következtében előbb került nálunk a döntésre sor, mintha az ő helyzetük javításának vágya indította volna Józsefet cselekvésre. A Magyarországra kiadott határozat oly előzményt jelentett, hogy nehéz lett volna attól eltérni és nálánál jóval kevesebbet engedélyezni az ő körükben.

Osztrák vallásügyek ugyanis csak 1781 május 22. után kerültek az uralkodó elé. A megelőző hónapokban mindössze két fontos intézkedés történt. 1780 utolsó napján a császár megszüntette a vallási bizottságokat, missziókat, amelyeknek a nép erkölcsére kellett felügyelniük, – pl. szemmel tartották a korcsmákat, vásárokat, üldözték az illetlen táncokat, elkobozták a „hamis tanokat” hirdető könyveket – 1781 március legvégén pedig eltörölte azt a gyakorlatot, hogy az örökös tartományokból Erdélybe vagy magyarországi kamarai birtokokra telepítsék át az áttérni vonakodó protestánsokat. Változatlanul érvényben maradt azonban a legutolsó, 1778-i vallásügyi pátens, amely többek közt ilyen rendelkezéseket tartalmazott: Senki házat nem vehet, béres-, bányász vagy bármi más szolgálatot nem nyerhet, ha nincs plébánosától katolikus voltát tanúsító bizonyítványa; evangélikus könyvet senki sem tarthat magánál, mert különben három napi börtönnel, harmadik esetben pedig már negyedévi fegyházzal lakol; a családfőket, ha otthonukban vallásos összejövetelet tartanak, egy évi fegyházbüntetés éri, az ott megjelentek pedig egy heti, vasban végzendő kényszermunkára ítéltetnek; házasságot csak katolikusok köthetnek.¹

Maga az osztrák-cseh kancellária, az örökös tartományok legfőbb kormányzó hatósága is belátta, hogy a Mária Terézia-kor egyházpolitikája tarthatatlan s ezért saját jószántából 1781 június 1-én annak módosítását javasolta. Ez a kezdeményezés, el kell ismernünk, előnyösen különbözteti meg a magyar kancelláriától. Amíg ugyanis a belsőausztriai gubernium erősen a klérus érdekeinek megfelelően tevékenykedett, s ebben a tekintetben nem maradt el a mi helytartótanácsunktól, addig az osztrák-cseh kancellária, amelynek tagjai közt, úgy látszik, a szabadabb német egyetemi oktatás szelleme érvényesült, haladottabb felfogást képviselt, mint Ürményi magyar kormányhatósága. Az osztrák kancellária módosító javaslatát egy stájer származású magyarországi protestáns jobbjágy, Waldhuber Márton beadványához fűzte, aki amiatt panaszkodott, hogy testvére, a vallásügyi pátens értelmében előbb két évre börtönbe került, azután megtérítésre átadatott előbb az admonti apátságnak, majd a Schladingben tevé-

¹ G. Frank: Das Toleranzpatent Kaiser Joseph II. Urkundliche Geschichte seiner Entstehung und seiner Folgen. Wien, 1882. 12. skk. I.

kenykedő páternak, itt pedig taníttatása idejét nemcsak újabb három hónappal megtoldották, hanem arra a kijelentésére, hogy evangélikus akar maradni, a gubernium 1780. novemberétől 1781. áprilisáig tartó további oktatás kiállítására ítélte. Ennek a panasznak tárgyalását használta fel a kancellária, hogy az 1778-i pátens több pontjának módosítását tanácsolja.

Elgondolása szerint az örökös tartományokban a protestánsok helyzete a jövőben a következőképpen alakulna: Házát vagy fekvőséget ugyan ezentúl is csak az vásárolhatna, aki plébánosi bizonyítvánnyal igazolja, hogy feleségestől katolikus, azonban ha valakinek már van birtoka, attól nem kellene megfosztani, ha egyébként az állami törvények ellen nem vét. Bár szolgálatot az vállalhat és nyerhet, aki hasonló bizonyítvánnyal rendelkezik, mindamellett a gubernium mérsékléttel járna el. Csak azoktól a szülőktől kellene gyermekeiket elvenni és 18 éves korukig megbízható katolikusoknál tartani, akik a legnagyobb mértékben gyanúsak, hogy protestánsok vagy ezt be is vallják s így nem gondoskodnának gyermekeiknek katolikus neveltetéséről. Pénzbüntetést többé nem érné azokat, akik nem jelentik fel a hazalopózkodó protestánsokat, ezeket pedig egyszerűen visszaküldenek Magyarországra, hogy senkit se vezethessenek tévútra. Katolikus voltát többé senkinek sem kellene külön esküvel igazolni, azok ellen azonban, akik a múltban ily esküt letettek és ismét tévelygésbe estek, a gubernium vizsgálatot indítana. A külföldiek, akik másokat protestáns vallásra csábítanak, nem két évi, hanem csak három hónapi fogházbüntetést kapnak, második ízben ennek a kétszeresét és kiutasítatnak. A protestánsoknak most már lehetne ének- és imakönyvük, a családapák pedig övéikkel tarthatnak „privatissimum” vallásgyakorlatot; fogházbüntetést ezentúl csak azok a nem-családtagok kapnak, akik résztvesznek az ilyen ájtatosságokon. Vegyesházasságot a jövőben sem engedélyeznének, mivel ezzel hallgatólagosan igazi tolerancia honosodna meg, a katolikusok elcsábításának veszélye pedig megnövekednék.

Bármilyen nagy könnyítést jelentettek is a régi állapotokhoz képest a kancelláriai javaslatok, bajosan lehetne az ausztriai protestánsok helyzetét rózsásnak nevezni. Éppen csak a kegyetlen üldözéstől szabadultak volna meg s a legszűkebb térre szorulva tengethették volna életüket, amely közös volt az elnyomott kisebbségek mindenkori sorsával. Ezeken a kancelláriai javaslatokon túlmenőleg az államtanács tagjai, bizonyára a magyar vallásügyet illető május 22.-i rezolúció hatása alatt, június első napjaiban további könnyítéseket ajánlottak. Kressel és Hatzfeld feleslegesnek tartották a munkavállaláshoz plébánosi bizonyítvány bemutatását. Löhr pedig, aki

annyira tartózkodó volt, most egyszerre, meglepő módon, több protestáns-barát módosítással lépett fel. A gyermekek elvételét „nagyon kemény kényszernek” nevezte, a hitvalló eskü miatti vizsgálatokat meg célt tévesztett lépésnek s ezért mellőzésüket tanácsolta, ugyanúgy elvetendőnek vélte a vagyonszerzéshez megkövetelt plébánosi bizonyítványt, sőt a vegyesházasság eltiltását is kifogásolta, arra hivatkozva, hogy a különböző vallásúak közti házasság eddig nem számított tiltott cselekménynek. Abban mindhárman egyetértettek, hogy új vallási pátenst nem kell kiadni, hanem az ajánlott változtatások csak a gubernium és a Kreisamt-ok instrukcióiul szolgálnának. Gebler azonban, ki különben Löhr minden javaslatát támogatta, szükségesnek vélte, hogy a kerületi főnökök a földesurakat és a klérust is a rendelkezések pontos követésére utasítsák, mert különben ezek tovább folytatnák régi térítési, helyesebben üldöző tevékenységüket, mely politikailag és teológiaiilag egyaránt károsnak bizonyult.²

A döntés az uralkodó kezében volt. Tőle függött, hogy beéri-e a kancelláriától előterjesztett könnyítésekkel, mint Kressel és Hatzfeld ajánlotta, vagy tovább megy-e, miként azt Gebler és Löhr javasolta. A votumok alapján szokás szerint az

² StR. 1404/1781. – *Löhr* (jún. 5.): Dass bey jenen Eltern, wo der Verdacht des Irrglaubens im höchsten Grad bestehe oder gar die eigene Geständnis vorhanden seye, die Kinder unter 18 Jahren zu gut katholischen Leuten des besseren Unterrichts halber untergebracht werden solten, finde ich all zu bedenklich; den Eltern auf solche Art ihre Kinder zu anderweiter Obsorg wegzunehmen, ist ein gar zu harter Zwang, der nur zu Unordnungen führet und unnötiger Weise dem Staat die Unterhaltungskosten aufbürdet, dan man könnte doch nicht wohl die Eltern anhalten, für die ihren abgenommene Kinder ausser dem Haus den Unterhalt zu zahlen. – Gegen jene, welche vormalen einen, wie es leider meistens geschehen ist, abgezwungenen besonderen Glaubenseid abgelegt haben und nun als relapsarii angesehen werden, neuerlich Untersuchungen einzuleiten, halte ich für einen zu gefährlichen und am Ende dennoch zu nichts Verlässlichem führenden Schritt, daher würde ich hievon praescindiren. – Dass niemand ohne Beybringung des Glaubensattestat als Inwohner aufgenommen werden dörfé, auch ohne dieses weder einen Dienst bey Privaten oder Arbeit erhalten könne, wäre simpliciter zu verwerfen, das gehet zu weit und ist mit denen übrigen Verfügungen gar nicht übereinstimmend. – Denenjenigen, welche sich zu einer Irrlehre bekennen, die eheliche Verbindung mit einem katholischen Theil zu versagen, kan ich nicht anrathen; dadurch entstehen nur noch grössere Übel und ist nirgends in denen Erblanden bis anhero für eine an sich verbotene Handlung angesehen worden, ich glaube daher, dass wenn sonst keine erhebliche Anstände obwalten, dieses niemalen pro impedimento anzunehmen oder gelten zu lassen. – *Gebler* (jún. 6.): „... alles dieses sämtlichen Kreishauptleuten und durch solche sämtlichen Obrigkeiten, ingleichen der Geistlichkeit zur genauesten Nachachtung bekannt zu machen sey, weil sonst hier und da noch ferner nach der alten, politisch und theologisch schädlichen Bekehrungs- oder eigentlicher Verfolgungsmethode vorgegangen werden dürfte.“

államtanács irodája elkészítette a rezolúció-tervezeteket, s az aktát a Belgiumban tartózkodó József után küldte. A császár Gentben, június 16-án vizsgálta át a javaslatokat. A tervezetből csak a legelső mondatot hagyta meg, azt, amely a Waldhuber-ügy elintézését tartalmazta, a többi részt áthúzta s új rezolúciót diktált titkára tollába. Radikális szakítás volt ez a múlttal. Nem toldozgatott, változtatgatott a vallási pátensen, ezen az „észszerűtlen, vallásra és államra egyaránt káros rendelkezésen”, hanem érvénytelennek, pontjait pedig hatálytalannak nyilvánította. Majd kijelentette, hogy katolikus és protestáns közt nincs többé semmi különbség, kivéve azt, hogy az utóbbiaknak a vallásgyakorlata nem nyilvános. Vallási ügyben, a világi törvények alapján, büntetés csak a meggondolatlan uszítókat és kóbor csábítókat fenyegeti. Az erre vonatkozó parancsot pedig – rendelte el – azonnal ki kell adni minden országnak, hogy az egyházi és világi hatóságok annak értelmében járjanak el.³

A hely és idő kétségtelenné teszi, hogy ezeknek a gyökeres változtatásoknak az elrendelése Józsefnek a leghemélyesebb tette volt. Távol minden tanácsadótól, Belgiumban, ahol a vallási kisebbség ismeretlen fogalom volt, ebben a katolikus környezetben robbant ki belőle az elhatározás, hogy az ifjúkora óta helyesnek tartott egyházpolitikát az örökös tartományokban életbe lépteti. A lassan mérlegelő munkatársak távolléte talán bátorítólag is hatott rá, mert nem volt, ami feszélyezze a gyors cselekvésben. Rendelkezése azonban nagyon általános, így, ahogyan előttünk van azt jelenti, hogy a szellem, amely a magyar protestantizmus sérelmeit az imént orvosolta, nemcsak a Lajtán innen fog érvényesülni, hanem a mozgási szabadság, amelyet a magyar protestánsok elnyertek, ha nem is teljesen, de mégis általános lesz Ausztriában. Viszont új és magyar vonatkozásban előnyös rendelkezés volt a magán vallásgyakorlat biztosítása minden protestáns számára. Mint említettük, a május 22.-i rezolúció éppen arról nem szólt, hogy mi történjék azokkal a protestáns falvakkal, amelyek eddig templomot nem építhettek, papot nem tarthattak. Most az ausztriai intézkedésből biztatást meríthettek a magyar protestánsok, hogy a függőben maradt nagyfontosságú kérdés kedvező elintézését reméljék.

Nem egyszerűen csak az akták kronologikus sorrendjéből következtetjük, hogy a genti rendelet kiadásánál a magyar ügyben tartott korábbi tárgyalás hatott oly értelemben, hogy Józsefben a „radikális” intézkedés kibocsátásához a hajlamot megnövelte. Van határozott bizonyítékunk is, hogy a császár

³ A resolutio szövege: *Iratok*.

annyira számontartotta magyar vonatkozású intézkedéseit, hogy türelmetlenül várta a jelentést végrehajtásukról. Június 25.-én Brüsszelből Esterházy kancellárt külön kéziratban felszólította, hogy azonnal készíttesse el és oly gyorsan, amint csak lehet, küldje hozzá aláírás végett azokat a leiratokat, amelyek a vallás-ügyben s a jezsuita-rend vagyona és birtokai eladására vonatkozólag kiadott utasításait hivatottak megvalósítani, mivel – mint mondotta – ezekben a fontos kérdésekben még semmi sem került szeme elé⁴ s ugyanakkor Hatzfeldet, mint az államtanács fejét megbízta, hogy ellenőrizze parancsa végrehajtását.

Az államminiszter az utasításnak haladéktalanul eleget téve, az Esterházyhoz intézett felhívásban legelső sorban éppen a május 22.-i rezolúció végrehajtása iránt érdeklődött. Udvariasan kifejezte meggyőződését, hogy a kancellária bizonyára megadta már az utasításokat a vallási kérdések intézése felől az alsóbb hatóságoknak, kérte azonban azok másolatát, hogy az uralkodónak a megnyugtató jelentést megtehesse.⁵ Hatzfeld valószínűleg sejtette, hogy Esterházy egyáltalán nem sietett a rezolúció végrehajtásával, aminthogy a jelentés, amelyet kapott, valóban arról szólott, hogy a kancellária külön felterjesztésben fejti ki aggályait. Hasonló jelentést tett a kancellária közvetlenül az uralkodónak is, aki előtt igazolta magát, hogy miért nem bocsátott ki leiratokat. Ilyenre alkalma sem nyílhatott, mondotta, mert a május 22.-i rezolúciót csak bizalmas utasításul kapta, hogy az eléje kerülő kérvényeket annak szellemében intézze el. Ebben teljesen igaza volt s így a rendeletek visszatartása miatt a mulasztás vádja nem is érheti.

Annál kevésbbé volt azonban őszinte Ürményinek, a referensnek az a kijelentése, hogy aggályait, továbbá bizonyos pontok ismeretessé tételére vonatkozó javaslataikat már össze is foglalták s felterjesztésüket csak azért nem küldték az uralkodó után, hogy ne legyenek terhére, de mert látják, hogy szíven viseli az ügyet, letisztázás után azonnal eljuttatják hozzá.⁶ A valóságban július 6.-án, amidőn ezt a megnyugtató jelentést Pálffy alkancellár elküldötte Józsefnek, még csak felolvasták a kancellária tanácsülésén a május 22.-i rezolúciót, tárgyalás alá pedig – Ürményi referátuma alapján – július 10.-én vették, s így megérthetjük, hogy az ellenfelterjesztés, noha a megtévesztő július 6.-i keletet viseli homlokán, miért

⁴ M. kanc. 3523/1781.

⁵ StR. 1798/1781.

⁶ M. kanc. 3523/1781. Ürményi sk. fogalmazványa; tisztázat: u. o. 3769/1781.

csak augusztusban kerül majd az államtanács elé. A kancellária tehát annyira nem gondolt a rendeletek őszinte végrehajtására, hogy hat hétig még saját tagjai előtt is eltitkolta azt, s csak József június 25.-i sürgetése bírta rá, hogy legalább ellenjavaslatait megtegye.⁷ Ürményiek a felterjesztést tehát igen kedvetlenül készítgették s így megelőzte őket a polgárjobb szellemű, a bürokratikus kötelességek teljesítésében edzettebb osztrák-cseh kancellária. Ez ugyanis a maga aggályainak kifejtésével nem egész két hónap alatt elkészült s felterjesztése így augusztus közepén már az államtanács elé jutott. Bármily türelmetlen volt József a huzakodás miatt, nem tett szemrehányást egyik kormányzó testületének sem, hanem bevárta ellenfelterjesztéseiket.⁸

Ürményiek késlekedése azonban azzal a következmény nyel járt, hogy a vallási politika elveinek részletes megfogalmazása a továbbiakban nem magyar előterjesztésekkel kapcsolatban történt, hanem az osztrák-cseh kancelláriának adott utasításokban. Ha azt mondanók, hogy az iniciativa kicsúszott a magyar kancellária kezéből s azt az osztrák-cseh kancellária ragadta meg, az élettől nagyon távol eső területekre tévednénk. Mindkét testület ugyanis megdöbbenéssel értesült az eddigi parancsokról és legszívesebben örökre eltemette volna őket az akták rengetegében. Egyikük sem látott dicsőséget abban, hogy új vallásügyi rendszer kiépítésénél tevékenykedhet, hanem olyan terhet, amelynek hordozását – szívük szerint – minél későbbre szerették volna eltolni. Az osztrák-cseh kancellária valóban akarata ellenére jutott előtérbe. Hivatali szellemére, kötelességtudatára jellemző, hogy amíg a magyar kancellária három hónapig töpregett ellenfelterjesztésén,⁹ addig ő a két hónap alatt, azonkívül, hogy saját ellenvetéseit megszerkesztette, előzőleg az alsóausztriai kormány kérdéseit is megfontolta. Vagyis Ausztriában két kormányhatóság kevesebb idő alatt gondolta át az új valláspolitikai lehetőségeit és következményeit, továbbá foglalta írásba aggodal-

⁷ A május 22-i rezolúcióval kapcsolatos kancelláriai ügykezelési feljegyzések, amelyekből mindezt következtetjük, ezek: exmissum 22. Maii publicatum 6 Julii, assumptum 10 d°; assumptum 10 d° protocollatum (m. kanc. 3521/1781.; a kancelláriai tanácsulési jegyzőkönyvek t. i. nem maradtak fenn). A végrehajtásról csak azt tudjuk, hogy a kancellária a szatmárnémetiek ügyében utasításokat adott a helytartótanácsnak és a főispánnak. (V. ö. StR. 1670/1781.) m. kanc. 3523/1781.)

⁸ A magyar kancellária júl. 6-i, a valóságot szépítő előterjesztésére sajátkezűleg írta a biztató szavakat: Wercke würcken das allgemeine gute, deren ersichtigung mir ehestens sehr angenehm seyn wird. (M. kanc. 3769/1781.)

⁹ A május 22-i rezolúcióra vonatkozó s júl. 6. datált kancelláriai felterjesztést Gebler aug. 27. láttamozta.

mait, mint Ürményiék a kancellária épületében maguk között megállapodtak. Ennek a gyorsabb és pontosabb bürokratikus tevékenységnek a következménye, hogy most, ha nem akarjuk szem elől téveszteni a türelmi rendelet végleges szövege felé vezető tárgyalások menetét, az ausztriai hatóságok javaslataival s azok elintézésével kell megismerkednünk.

A genti rendeletnek, ennek a motu proprio kiadott utasításnak az értelmezése felől folyt a vita. Mindenki a maga vágyai szerint interpretálta nagy általánosságban megfogalmazott szavait. Nem hiányzott bizonyos tervszerűség, hogy az érvek felsorakoztatásával befolyásolják az uralkodót, melyik magyarázatot jelentse ki helyesnek. Az akkori aufklárista európai közvélemény a régi valláspolitikával való teljes szakítást és a protestánsoknak szabad emberekké tételét látta benne. A német, francia, angol, holland újságok és folyóiratok sietve közölték szövegét s szerencsét kívántak a monarchiának, hogy bölcs fejedelme felismerte és elfogadta az igazi alapelveket, amelyek az országokat felvirágoztathatják, boldogokká tehetik.¹⁰

Az osztrák-cseh kancellária azonban a szövegnek ezzel a „természetes értelmével” szemben a következő megszorító magyarázat kiadását kívánta: A protestáns köznép – parasztság – a jövőben lelkiismerete kényszerítésétől vagy más elnyomástól mentesen a katolikusokkal egyforma elbánásban részesül ugyan, azonban olyan jogokat, amilyenekkel korábban nem rendelkezett, ezután sem igényelhet; a privilégiumok, amelyeket a kereskedők vagy egyesek megelőzőleg elnyertek, érvényben maradnak s további diszpenzációk a jövőben is lehetségesek. Egyesegyedül az elnyomó, üldöző rendszabályok hatálytalanítására próbálta tehát a kancellária korlátozni József utasításait, arról azonban hallani sem akart, hogy a protestáns parasztság kijuthasson falujából s a vallás ne akadályozza egyes tagjait a polgárság soraiba való felemelkedésben. De még csak arról sem, hogy a protestánsoknak papjaik lehessenek azokban a falvakban, amelyekben eddig nem volt templomuk. Ha ugyanis ezt megengedné az uralkodó, hangzott érvelése, akkor egyetlen év alatt 60–70.000 új protestáns támadna, nagy sérelmére az egyedül üdvözítő egyháznak, de veszedelmére az államnak is, amelynek a protestánsok nem megbízható polgárai, mert lázadásra, felforgatásra, idegen hatalmakkal való szövetkezésre egyaránt képesek, mint azt a történelem tanulságai, főleg II. Ferdinánd korából, igazolják. A kancellária a protestantizmus terjedését egyébként a fanatizmuson kívül főleg annak a kényelemnek tulajdonította, amely

¹⁰ Ezt Gebler mondja, StR. 1903/1781.

az egyes protestáns embernek az egyházán belüli helyzetét jellemzi. Úgy gondolta, hogy a gyenge emberek azért vonzódnak a protestáns vallásokhoz, mert nincs sem fülbegyónás, sem mi-sehallgatási kötelezettség, hiányzanak a bűjtök és jócselekedetek, a házasság pedig felbontható.

A kancellária magyarázatával Löhr és Hatzfeld teljesen egyetértettek.¹¹ Az előbbi szerint a genti rendelet nem mondja, hogy a protestánsok részeseivé lesznek a katolikusok kiváltóságainak és jogainak – ebben a tekintetben különben részletes előzetes szabályozásra és rendelkezésre volna szükség – következésképp csak elnyomásuk megszűnéséről lehet szó; Hatzfeld pedig az akták összefüggéséből vélte következtethetni, hogy az uralkodónak az intencióját a kancellária helyesen értelmezte. Az államminiszter nyomatékosan hangsúlyozta most is azt a pesszimista felfogását, hogy a legtoleránsabb uralkodó sem számíthat másvallású alattvalói hűségére – a porosz király sem bízhat katolikus alattvalóiban –, a különböző vallások közötti gyűlölködés pedig kiapadhatatlan. A kancellária felfogásától csak abban tért el, hogy külön magyarázat, declaratorium kiadását feleslegesnek vélte; elég, ha a kancellária arra kap utasítást, hogy helyesnek nyilvánított értelmezése szerint kell irányítani az alsóbb hatóságokat.

Amíg ő az állam veszedelmét látta a vallások elegendésében, Gebler a felvirágzást remélte attól. Ha 60–70.000 protestáns, akikre a kancellária hivatkozik, külföldről bevándorol, ez oly gazdagodást jelent az államnak, amelynél nagyobbat kívánni sem lehet. Semmi sem fogja – érvelt – Szászországot és az ősi ellenséget, Poroszországot érzékenyebben sújtani, mintha iparosai az örökös tartományokba költöznek. De Gebler nemcsak gazdasági szempontból értékelte – kameralista felfogásának megfelelően – a protestánsok szabaddá tételét. Meggyőződése szerint a vallási zavarok is mindjárt véget érnek, mihelyt megszűnik az üldözés. Hétmillió katolikus csak nem fog félni a maroknyi protestánstól! – kiáltott fel. Inkább tartana a szerzetesek izgatásától, de a 300.000 főnyi hadseregben elég biztosítékot látott, hogy a zelóták buzgalma korlátok közé szorul. Nincs tehát semmi ok, Gebler szerint, hogy az uralkodó meg ne valósítsa elhatározását, még pedig nemcsak az állam, hanem az igazi katolikus hit javára és vissza ne utasítsa a kancelláriának az értelmet kiforgató javaslatait, amelyek előtt most meghátrálni, amikor egész Európa visszhangzik a genti rendeletről, sokkal nagyobb baj lenne, mintha minden a régi-ben maradt volna.

Gebler még tárgyi szempontból is előrelendítette a pro-

¹¹ A továbbiakra StR. 1903/1781. (*Iratok.*)

testánsok ügyét, amidőn egyrészt méltányosnak jelentette ki akadémiai grádusokra bocsátásukat és ezzel hivatalokban való alkalmaztatásukat, másrészt pedig körülírta a nyilvános vallásgyakorlat fogalmát, amely az interpretált rendelet értelmében csak a katolikusokat illeti meg. Ez, magyarázata szerint, abból áll, hogy a gyülekezeteknek lehet lelkésze, temploma haranggal, stóla-joga, egyházi rendtartása, consistoriuma. Mindez a jövőben sem illeti meg a protestánsokat, s ez éppen a különbség köztük és a katolikusok közt, viszont bizonyos helyeken imaházakat építhetnek maguknak. Tehát az imaház-építést feltétlenül megengedhetőnek, biztosítását pedig szükségesnek vélte. De hogyan és milyen feltételek mellett – arról már nem szólt.

A döntés ismét Józseftől függött. Az ő elhatározásán múltott, hogy a genti rendeletnek melyik értelmezését jelenti ki autentikusnak. Mi sem lehetett volna könnyebb számára, mint elvetni a kancelláriának Löhr és Hatzfeld által támogatott javaslatát. Mégis habozott ezt megtenni. Nem mintha érveik megingatták volna. Inkább úgy tűnik fel, mintha azt szeretne volna elérni, hogy két tanácsosa aggályait ne parancsszó oszlassa el, hanem a meggyőző érvelés. S azután tisztázásra várt még egy fontos kérdés, amelyre Gebler az imént éppen csak rámutatott, a nélkül, hogy részletes javaslatot tett volna: az imaházak építésének ügye, a magángyakorlat fogalmának pontos meghatározása.

A lépésekről, amelyek most következnek, az, akták nem adnak pontos felvilágosítást, hanem csak támpontokat bizonyos következtetésekre. Mindenekelőtt feltűnő, hogy az imént tárgyalt iratra, noha Hatzfeld augusztus 19-én már elintézte, József csak szeptember 13-án adta ki rezolúcióját. Ezt a szokatlanul hosszú késedelmet nem magyarázza meg az a körülmény, hogy a császár augusztus utolsó harmadában távol Bécsből a pesti hadgyakorlatokon vett részt. Bécsbe ugyanis már augusztus 30-án visszaérkezett s bár másnap meg a csehországi hadijátékra utazott el,¹² ha máskor nem, most augusztus utolsó napján elintézhette volna az államtanácsnak ezt az aktáját is. Kényelemszeretettel vagy azzal, hogy a katonai élet fátalmái akadályozták meg a cselekvésben, annál kevésbé magyarázhatjuk meg a késedelmet, mivel éppen augusztus 31-én ezeket a sorokat írta öccsének, Lipótnak: „Az ügyeket nem hagyom heverni, minden megy a maga útján, egy kissé lassan, mert a szerszámaim, akikre rá vagyok utalva, nagyon rosszak, de azért paulatim fit motus.”¹³ Megjegyzéséből az

¹² Arneht: Joseph II. und Leopold von Toscana. I. k. 40., 45. l.

¹³ U. a. 47. l.

tűnik ki, hogy a kormányzati ügyekről nem feledkezett meg, azokat most is szokott temperamentumos módján intézte. De miért nem hozta akkor meg a döntést a vallásügyben? Az akta útját az sem tartóztathatta fel, hogy Hatzfeld után még Kaunitzhoz is elkerült, még pedig Gebler javaslatára, mert a hó végéig neki is lett volna elég ideje véleményét kifejteni. A magyarázatot, mivel Kaunitz nem szokta datálni vótumait, az államkancellár véleményének az a része adja meg, amelyben hivatkozik egy névtelennek a vallási különbségeket illető nézeteire, erre az államtanács elé szeptember 2-án került rövid áttekintésre, amellyel különben a legteljesebb mértékben egyetért. Tehát e szerint Kaunitz csak szeptember 2. után írta le véleményét az augusztus 19-én hozzá küldött aktára, közben pedig – mint *deus ex machina* – az államtanács elé került egy anonymus irata, tele fontos javaslatokkal, s ezt az uralkodó az előzővel együtt szeptember 13-án egyszerre intézte el.

A fejlemények sorrendje a következő lehetett: Kaunitz augusztus 19-én megkapván az államtanács aktáját, azt magánál tartotta s midőn József Bécsbe visszaérkezett, a hónap utolsó napján élőlőszóval vázolhatta előtte a tolerancia-kérdésről alkotott felfogását. Meggyőződése az audiencián sem lehetett más, mint amit később írásban kifejtett, Mária Terézia uralma alatt pedig sejtetett s így feltétlenül Gebler mellé csatlakozott. Felhívhatta azonban József figyelmét arra, hogy nem elég a két fél között egyszerűen választani, hanem szükség volna a magángyakorlat fogalmának pontos és félre nem érthető magyarázatára, továbbá a protestánsok helyzetének határozott körülírására is. Az kétségtelen, hogy mindezt az államkancellár az aktán is elmondhatta volna. Ha mégsem ezt a módot választotta, abban befolyásolta a nagy távolság, amely elválasztotta őt az államtanács felfogásától s a körülmény, hogy az uralkodó genti intencióinak körülírása, kihüvelyezése mégis csak kényes dolog volt. Amit élőlőszóval elmondott Kaunitz, azzal Józsefnek teljesen egyet kellett értenie. Mindezeket a nézeteket azonban jónak látta a császár nem egyszerűen parancs formájába öltöztetni, hanem az államtanácsosoknak úgy hozni tudomására, hogy kikéri felőlük véleményüket s így mintegy hidat épít számukra, hogy közelebb jussanak az ő felfogásához. Intencióinak a közlésére a legártatlanabb módnak az látszott, ha Kaunitz javaslatai mint egy névtelennek a megjegyzései kerülnek az államtanács elé, hogy ez minden feszélyezés nélkül nyilatkozthassak.

Ha nincs is semmiféle határozott bizonyítékunk, hogy a „*Betrachtungen über Religionsdifferenzen*” címet viselő irat¹⁴

¹⁴ StR. 2072/1781. (*Iratok.*) – Az irat eredetére vonatkozólag a kabinetirodai jegyzőkönyvek sem adnak közelebbi felvilágosítást. Ezeknek II. köteté-

Kaunitz fogalmazványa, a stílus és logikus okfejtés feltétlenül az államkancellár tollára vallanak. Oly rendszerre van szükség – mondja – a valláskülönbségeknek az államot károsító hatásainak az ellensúlyozására, amely megingathatatlan alapelveken nyugszik s minden körülmény közt alkalmazható. Kiépítésére kitűnő példát nyújt a katonaság, ahol tehetségével és szorgalmával valláskülönbség nélkül a legmagasabb rangot bárki elérheti, s noha mindenki vallása parancsai szerint élhet, mégis meggyőződésből és nem képmutatásból gyakori az áttérés a katolikus vallásra. A polgári életben ugyanígy kellene a vallási kérdést rendezni, a lelkiismereti szabadság és a vallás külső szokásai követésének biztosításával, egyedül Isten kegyelmétől és a jó példától várva az áttérést. Az intézkedések, amelyek ennek a rendszernek az érvényesüléséhez elvezethetnének, a következők volnának: A magánvallásgyakorlatot a protestánsoknak és görögkeletieknek engedélyezni kellene mindenütt, ahol bizonyos számot elérnek, tekintet nélkül arra, hogy korábban élvezték-e ezt a kedvezményt, vagy sem. A magángyakorlatot a nyilvánostól, amely egyedül az uralkodó vallást illeti meg, a harang és torony hiánya különbözteti meg, továbbá, hogy az utca felől nem lehet a templomba bejárás, egyébként azonban a papok minden egyházi funkciót elvégezhetnek. Egyidejűleg hatályon kívül kellene helyezni az ettől a felfogástól eltérő törvényeket és céhszabályokat, vallásával ellenkező eskü letételére többé senkit se szabadna szorítani, a hivatali életben pedig fokozatosan érvényesíteni kellene azt a felfogást, hogy egyedül az érdemek, rátermettség és morális életmód jöhetnek számításba.

Józsefnek az a gondolata, hogy szépszerével igyekszik lehetővé tenni az államtanács tagjainak az ő felfogásához való simulását, igen célszerűnek bizonyult. Legalább Löhr olyan örömmel üdvözölte a javaslatokat, mintha nem is ő nyilatkozott volna, csak az imént barátságtalanul a protestánsokról. Sietve felfedezte, hogy neki töprengései közben mindig az volt a meggyőződése, hogy legalább kezdetben nem egyszerre, hanem fokozatosan kell a tolerancia-kérdésben az uralkodó szándékait megvalósítani; tehát egyes intézkedésekkel készítsék elő a közvéleményt, vezessék helyesebb belátásra, hogy azután az új légkörben a teljes változás már többé ne parancsszónak, hanem az alattvalók belső meggyőződésének a következménye legyen. Mintha csak a saját gondolkodásának,

ben 1781. szept. 2.-i kelettel, 9. szám alatt csak annyi olvasható, hogy ezen a napon beérkezett egy névtelennek „Betrachtungen über die Religionsdifferenzen und zu gestattendes Religionsexercitium” tárgyú irata, amelyet még ugyanezen a napon Löhr kapott meg referátumra. (Staatsarchiv, Bécs. Kabinetiroda. Allgemeines tägliches Exhibitions- und Expeditionsprotocoll.)

felfogásának átalakulását magyarázta volna meg ezekkel a szavakkal! Mert most már elragadtatással nyilatkozott az általános magángyakorlat engedélyezéséről, sőt ezzel kapcsolatban egy később fontosnak bizonyuló kijelentést is tett még: a bizonyos számú protestánsnak nem kell egy és ugyanazon helységben élnie, hanem lakhatnak több szomszédos faluban szétszórtan. Ugyanígy egyetértett az esküre vonatkozó javaslattal is. Itt azonban egyelőre meg akart állni. Mielőtt a polgárjog megszerzésére és a céhekbe bejutásra vonatkozólag határozott intézkedés történe – indítványozta – előbb meg kellene ismerni a kormányhatóságok véleményét, a hivatalokban való alkalmaztatás módjáról pedig még később lehetne dönten. Bár ebben a tekintetben sem foglalt el teljesen elutasító álláspontot, mert elismerte, hogy az uralkodó tetszésétől függ a kinevezés, mégis hangsúlyozta az óvatosság szükségét. Arra hivatkozott, hogy a hivatali életben nincs meg az a szigorú, állandó ellenőrzés, amely a katonaság körében érvényesül, ennek hiánya következtében pedig a protestáns tisztviselők alkalmazása káros lehet az államra. Gebler természetesen teljesen osztotta a névtelen nézeteit, bennük látva az egyetlen eszközt, amely a szélsőségektől mentes megoldást jelenti, a megvalósításra vonatkozólag azonban nem tanácsolt fokozatokat, hanem azt az uralkodó tetszésétől tette függővé.

Kaunitz nem nyilatkozott – nézetünk szerint nem nyilatkozhatott – a névtelen javaslatai felől. Ő felfogását azzal az osztrák-cseh kancelláriai előterjesztéssel kapcsolatban mondta el, amely még mindig elintézésre várt. Abból az axiómából indult ki, hogy egy „észszerű politikai tolerancia-rendszer” és az államnak a jóléte szempontjából nem elég csak az üldözéseket szüntetni meg. Két kérdés vár tehát eldöntésre: milyen kedvezményekben részesüljenek a protestánsok s milyen sorrendben nyerjék el azokat. Az elsőt illetőleg teljesen egyetértett a névtelen felfogásával, a másodikra vonatkozólag pedig a legmegfelelőbbnek, a legcsekélyebb feltűnést okozónak azt a módot látta, amelyet az uralkodó a magyar vallásügyi sérelmeket elintéző határozatában jelölt meg. Vagyis nem bocsátandó ki pátens, sem nem törlendők el nyilvánosan a korábbi utasítások, rendi, városi vagy más státútumok, céhszabályok, hanem esetről-esetre kell eljárni, mindenkor következetesen, bőkezűen osztogatva a diszpenzációkat; közvetlenül csak az udvari és kormányhatóságok értesülnének az egyházpolitika megváltozásáról, nekik azonban annál pontosabban kellene az uralkodó óhajának megfelelően intézkedni.

Az előterjesztésekre József szept. 13-án adta ki rezolúcióját. Ez, mint már az előzményekből is gondolhatjuk, az osztrák-cseh kancelláriát és Hatzfeldéket visszautasítva, Kaunitz ja-

vaslatainak elfogadását jelentette. Így ennek mondatai és a névtelen előterjesztésének érdemleges részei összeolvasztva teszik ki József határozatát. Vagyis a genti rendeletet József nem maga interpretálta, önkényesen és talán egyoldalúan, hanem tanácsadói meghallgatása után, államkancellárja gondolataival és szavaival. Uralkodói erényekről, állhatatosságról s ugyanakkor mérsékletéről meg belátásról tett tanúságot, amidőn alapelvétől nem térített el magát a tolerancia-ellenes indítványok által, de rapszodikus, meg nem fontolt elintézésről is tartózkodott. A határozat, melyet az osztrák-cseh kancellária kezébe kapott, kétségtelenül átgondoltabb, logikusabb, sőt – mondhatjuk – filozófikusabb színezetű is volt, mintha maga a császár szerkesztette volna meg.

Mindamellet József maga is tett bizonyos módosításokat a Kaunitz szavaival megfogalmazott rezolúció-tervezeten. Ezek a változtatások nem egyszerűen csak stílári jellegűek, – pl. a *politikai* tolerancia helyett *észszerű*-t vagy *keresztény*-t írt – hanem előre jelzik azt az újabb lépést is, amelyet majd a jövőben fog megtenni. A rezolúció fogalmazványából azt látjuk, hogy József már ekkor közhírré akarta tenni vallásügyi rendelkezéseit. Igaz, elfogadta Kaunitz az a javaslatát, hogy nem szükséges pátenst adni ki, hanem elég, ha a kancellária esetről-esetre jár el az új politika szellemében, ehhez azonban hozzá akarta fűzni, hogy a protestánsokat a diszpenzációk kérésére – hogy t. i. céhek tagjai lehessenek, hivatalt, polgárjogot nyerhessenek stb. – az újságok útján kellene figyelmessé tenni. A kancelláriától be is akarta kérni az újságok vagy hirdetmény tervezetét, de az utolsó percben belátta, hogy lépése a tolerancia kihirdetésével volna azonos, s ezért a titkárjának diktált pótlást kihúzta a tervezetből. De ha fel is hagyott – nyilvánvalóan a katolikusok érzékenységét óhajtván kímélni – a publikálás tervével, az a pótlólagos utasítása, hogy a kancellária közölje a kerületekkel, nagybirtokosokkal és magisztrátusokkal az új politika elveit, már eleve a széleskörű elterjedést biztosította.

Sajátkezű pótlásai, amelyeket a rezolúció-tervezeten az aláírás előtt eszközölt, elárulják, hogy a tolerancia mielőbbi megvalósítása mennyire szívügye volt. A kancellária a *leggyorsabban és súlyos felelősség terhe alatt* iparkodjék az elveket érvényesíteni, parancsolta meg. A szellemre pedig, amelyben az ügyeket intézni kell, ezzel a külön utasítással akart példát adni: A morvaországi hradisi kerület protestánsainak nemcsak meg kell engedni, hogy imaházakat építhessenek, lelkészeket és tanítókat tarthassanak, hanem a földesurak utasítandók, hogy a papokat és tanítókat vagy földdel vagy jövedelem biztosításával dotálják, az építkezéshez pedig anyagot, fát

és munkaerőt szolgáltatassanak, ily módon járulva hozzá, hogy protestáns jobbágyaik mint keresztények és derék alattvalók élhessenek. A császárnak ez a sajátkezű rendelkezése jelentős volt, mert itt rögzítődött meg először, hogy a magán vallásgyakorlathoz hozzátartozik a tanító tartás is, s mert lehetőség adódott, hogy a földesurakra háruljon át a protestáns jobbágyok vallásgyakorlatával együttjáró terhek egy része.

József egyéb, részben sajátkezű változtatásai ismét arról tanúskodnak, hogy állandóan gondolt a magyar protestánsok helyzetére, sőt egyes panaszai alapján, amelyek élénken éltek emlékezetében, segített az örökös tartományok protestánsainak sorsán. Nemcsak Kaunitz emlékezett tehát a május 22.-i rezolúcióra s tartotta követendőnek a tolerancia megvalósítására ott megállapított utat, hanem József is. Sőt a császár még határozottabban ismerte a részletkérdéseket, amelyekben védelmet azért várnak tőle a protestánsok, mert a betűk leple alatt a szabad mozgásukat is meggátolhatják. Csak a magyar viszonyokat, a hazai protestantizmus jobb helyzetét tartva szem előtt érthetjük meg tehát, hogy József a magánygyakorlatot ott engedélyezi, ahol nincs már másképp, t. i. ahol nincs nyilvános gyakorlat, vagy hogy kijelentése szerint a protestánsok nem kényszeríthetők a vallásukkal ellenkező körmenetekre, illetőleg szertartásokra. Szintén csak mi magyarok értjük meg, hogy a templomok építéséről szóló részhez miért fűzte hozzá: építsék úgy, amint akarják. Nálunk volt ugyanis állandó a panasz, hogy a tartós kőtemplomok építése tilalmakba ütközik. Ugyancsak a magyar sérelmekből ismerjük azt a kérdést, hogy a pap felkeresheti-e a betegeket s hogy egyházi funkciókat végezhet-e a filiákban, s így Józsefnek is, midőn mindkettőt korlátozás nélkül engedélyezte, főleg azzal, hogy a Kaunitztól nem is említett filia kifejezést használta, ugyanezek a panaszok adhatták meg az alkalmat intézkedésére.

Valóban volt tehát annak a körülménynek hatása, – még pedig az örökös tartományok protestánsaira kedvező –, hogy magyar hitsorsosaik 1781 elején felléptek sérelmeik hosszú lajstromával. De a genti rendelet iménti interpretálásával a magyar protestantizmus is nyert. A legfontosabbat most kapta meg: a magánygyakorlat fogalmának meghatározásával a templom- és iskolaépítés szabaddá tételét. Feltételekhez kötötteen ugyan s bár a feltételek legfontosabbikának eldöntését, hogy t. i. hány protestánsnak kell együtt lennie, hogy építhetessenek, az uralkodó csak későbbre ígérte, de mégis megvolt az elvi döntés s ezzel a lehetőség, hogy a töröktől felszabadított területen, ahol még 1780-ban is szétromboltak vályogfalú imaházakat, új templomok épülhessenek. József nem mulasztotta el, hogy imént megfogalmazott utasításait, melyek ma-

gukban foglalták a későbbi türelmi rendelet lényegét, legegynibb elhatározásából¹⁵ ki ne terjessze Magyarországra, természetesen azzal a magától értetődő biztosítással, hogy már meglévő nyilvános gyakorlat sehol korlátozást nem szenvedhet. Nem vitatható, hogy egységesítő törekvései is vezették, hiszen rendeletét – az osztrák-cseh kancellárián kívül – nemcsak a magyar és erdélyi kancelláriával közölte, hanem a haditanáccsal a határőrvidéken és Kaunitz államkancellárral az olasz és belga területeken való érvényesítés érdekében. Mivel azonban Magyarország és Erdély számára kifejezetten biztosította továbbra is azt a relatíve kedvező helyzetet, amelyet korábban élveztek és elismerte, hogy a már meglévő nyilvános valósággyakorlatot sehol sem érinti új rendelkezése, a protestantizmus semmit sem veszített az egységesítéssel, hanem csak nyert.

¹⁵ Az államtanács ugyanis feleslegesnek vélte a magyar kancelláriához is eljuttatni a rezolúció szövegét, hivatkozva annak éppen tárgyalás alatt lévő felterjesztésére s így Józsefnek szóbeli utasítással kellett közbelépnie.